

GÁSPÁR LÁSZLÓ ERVIN

Az elmondható határán. Thanatológiai közelítés Ludwig Wittgenstein filozófiájához

Összefoglalás ♦ *A logika- és nyelvfilozófus Ludwig Wittgenstein életműve nehezen tárgyalható thanatológiai kereteken belül. Kiváltképpen érvényes ez az 1921/22-ben kiadott Logikai-filozófiai értekezésre, a Tractatusra, ám speciális formában, mégis jelen van benne egy implicit thanatológiai állásfoglalás. Írásomban ennek formálódását az életrajzi töredékeken és a filozófiai összefüggéseken keresztül mutatom be, olyan kérdések érintésével, mint időbeliség és nyelv, determinizmus és szabad akarat, szubjektivitás, én és lélek. Elsősorban arra keresem a választ, hogy milyen halál-értelmezés rekonstruálható Wittgenstein esetében. Feltevésem szerint filozófiája rendelkezik a thanatológiai tárgyalásmódra jellemző terminológiával és markáns halál-konceptióval annak ellenére, hogy ez nem ölti rendszeres kifejtés formáját.*

What can be said and what cannot – a thanatological approach to Ludwig Wittgenstein’s early philosophy

Abstract ♦ *The life work of Ludwig Wittgenstein, philosopher of logic and language, is difficult to analyze within thanatological frameworks. This is especially true concerning the Logical-philosophical Treatise (1921), albeit one might find an implicit thanatological statement herein. Through biographical fragments and philosophical contexts, my presentation will deal with questions such as temporality and language, determinism and free will, subjectivity, self and soul. Primarily, I will provide answers regarding interpretations of death which can be reconstructed for Wittgenstein. Despite that Wittgenstein’s death concept has no widely accepted explanation, the aim of my paper is to shed light on the thanatological relevance of his philosophy. I will argue that his concept employs the specific terminology of the thanatological negotiation method and that he has a powerful, distinct concept of death.*

Wittgenstein tizenhárom éves volt, amikor 1902-ben öngyilkos lett egyik bátyja, Johannes, majd két évvel később Rudolf nevű bátyjának szuicidiumával szembesült. Boltzmann filozó-

fiai és fizikai írásainak hatására a bécsi egyetemre szeretett volna beiratkozni, ám terve meghiúsult, mert intellektuális bálványa 1906 első szemeszterére lett öngyilkos. 1913-ban meghalt az apja. Fia, Wittgenstein 1915-től 1918-ig aktívan részt vett az első világháborúban. Harmadik bátyja Kurt, a vesztes háború fegyverletétele közben(!) lőtte föbe magát. Anyjuk, Leopoldine, 1926-ban hunyt el. A huszonnégy év leforgása alatt bekövetkezett öt közeli családtag esetét kiegészíthetjük még unokatestvérek és nagynénik személyére kiterjedő öngyilkosság eseteivel, de a legfontosabb, hogy a mérnöki, filozófiai és matematikai stúdiumokat folytató fiatallembert szintén foglalkoztatta az önkezű halál gondolata. Az explicit öngyilkossági szándék, szorongás, családban befejezett szuicidium többszörös esetei, magánéleti válság, a fizikai veszélyhelyzet keresése (vö: Hajduska, 2012: 267) – az öngyilkosság valószínűségét növelő faktorok – mindegyike fellelhető volt Wittgenstein esetében. Így nem meglepő, hogy amikor a *Tractatus* vázlatai a világháború és hadifogsága ideje alatt, az említett élményekkel szinkronizálódtak, még a modális logikát taglaló, 1917. január 10-i jegyzetében is ilyen gondolatok irányába kanyarodik: „[h]a az öngyilkosság megengedett, akkor minden megengedett. Ha semmi sem megengedett, akkor az öngyilkosság sem. Ez rávilágít az etika természetére, hogy az öngyilkosság, úgyszólván, elemi bűn. [...] Avagy az öngyilkosság önmagában se nem jó, se nem rossz?” (Wittgenstein, 1998c: 91 – ford. G.L.E.).

A *Tractatus* esetében persze első sorban nem thanatológiai meglátások hívják fel magukra figyelmünket.¹ De lényeges, hogy szerzője számára a logika „nem tan, hanem világkép”,² vagy ahogyan lelkesültségében fogalmaz, „[a] logika transzcendentális” (Wittgenstein, 1989b: §6.13)! Tehát az említett életesemények és történelmi szituáció – a családja, a Monarchia és a régi világrend széthullása – közepette a logika nem csak egzakt tudomány volt számára, hanem egzisztenciális, világnézeti kapaszkodó is.

Éppen a halállal történő többszörös szembesülés miatt lehet meglepő az egyébként rá jellemző provokatív és magvas megfogalmazás, miszerint „[a] halál nem eseménye az életnek. A halált az ember nem éli át” (Wittgenstein, 1989b: §6.4311). E kijelentés emlékeztet az óko-

¹ Wittgensteint a század első felének pozitivistá áramlata, a Bécsi Kör annak a nagyhatású mozgalomnak az ünnepelt tagjává avatta, amelynek egyik fő célkitűzése volt a nyelvhasználat és az emberi gondolkodás logikai hibáinak (ahogyan azt Rudolf Carnap nevezte, az ún. „látszat kijelentések”-nek) a nyelvből történő kiküszöbölése. A fizikus és matematikus Carnap, a *Tractatus*ra mint a pozitivistá program irányadó alpművére hivatkozik. Ennek ellenére az értekezés mind Cambridge-ben, mind Jénában vegyes érzelmeket keltett. Bertrand Russel, Gottlob Frege és mások is, komplikáltak és zavarba ejtőnek találták a bécsi filozófus gondolatmenetét (vö: Waugh, 2010: 179).

² A *Tractatus* nimbusa mellé a meg nem értettség és az intellektuális elszigeteltség is társult. A mű száraz logikai racionalizmusát, amellyel ifjú szerzőjének ambiciózus nyilatkozata szerint a „[filozófiai] problémák lényegileg végleges megoldást nyertek” (Wittgenstein, 1989b: 8), a világ egységes és átfogó holisztikus szemléletével egészült ki, amelyről maga Wittgenstein is azt írta értekezésében: „[a] világnak körülhatárolt egészként való átérzése a misztikus érzés” (Wittgenstein, 1989b: §6.45).

ri bölcselő, Epikurosz mondására, aki szerint ameddig mi léteünk, a halál nincs jelen, amikor pedig a halál megérkezik, mi nem vagyunk többé, tehát a halál miatti félelem megalapozatlan. De az osztrák filozófus kijelentése csak látszólag tekinthető az epikureus szentencia parafrázisának, ugyanis megközelítésének centrumában nem a félelem, hanem az időt érintő *logikai tévedés* leleplezése áll.

Időbeliség és nyelv

A halált a hétköznapi nyelvhasználat során megszemélyesített formában említjük, olyanként, ami „jön és megy”, aminek „érkezésekor” el kell „távoznunk” az élők sorából. A gondolkodásunkba mélyen beágyazódott megszemélyesítő halálkép alapján lehetséges annak eljövételéről beszélni, de a logikafilozófus számára a nyelvhasználatnak pontosan e relativisztikus jellege válik gyanússá. Konkrétabb logikai ellentetésében egy évtizeddel később már azt írja, hogy »[a] filozófusok, akik efféléket mondanak: „a halál után idő nélküli állapot következik majd be”, vagy: „a halállal idő nélküli állapot kezdődik”, [...] nem veszik észre, hogy időbeli értelemben „utánt”, és „halállalt” és „kezdődiket” mondanak, s hogy az időbeliség a nyelvtanukban rejlik« (Wittgenstein, 1995a: 37).

Logika és nyelv

Így tehát a problémát az jelenti, hogy nyelvünk időbeli alakzataival próbáljuk leírni az időbeliség megszűnését jelentő „folyamatot” – ez pedig paradoxon. A *Tractatus* implicit következtetése, hogy szembe kell néznünk azzal, hogy nyelvünk nem alkalmas bizonyos események leírására. Jelesül, a halál-fenomén megragadása is ilyen, mert éppen a tapasztalat téridőviszonyainak felfüggesztését jelenti, azon keretek feladását, melyek között nyelvünk otthonosan mozog. Önmagában ez nem volna baj, viszont ez alapján téves hipotéziseket állítunk fel a világról. A *Tractatus*ban ezt úgy korrigálja, hogy „[é]letünk éppúgy vég nélküli, ahogy *látóte-rünk* határ nélküli (Wittgenstein, 1989b: §6.4311 – *kiemelés tőlem, G.L.*)”. A wittgensteini szcenárió szerint hiába szemléljük távcsővel a horizontot vagy számítjuk ki a földgömbülethez és helyzeti magassághoz mért távolságát, nem tudjuk azt elérni. Ehhez hasonló „optikai csalódás” a halál is: a mikroszkópokkal fürkészhethetjük, de mégsem tudunk túllátni a diagnózis határain.

A tanúságtétel paradoxonja

Ez alapján merül fel a *tanúságtétel* problémája: aki megéli a halált, az már nem képes beszámolni róla, aki pedig beszél arról, nincs még bizonyítéka. E gondolat visszhangzik egy 1931-

es feljegyzésben is, ahol ezt olvashatjuk: „a saját halálunkról is legföljebb előzetes tudással bírhatunk csak, és csupán előzetes leírást adhatunk róla, s nem *egyidejű tudósítást*” (Wittgenstein, 1995a: 19 – *kiemelés tőlem*).

Lélek

Az egyidejűség értelemszerűen felveti a kérdést, hogy „ki” vagy „mi” tudósít a halál eseményéről mentálisan. Az élet és a halál szakadékának áthidalási kísérlete a lélek-fogalom: egy olyan entitás, mely kifejezi azt a vágyunkat, hogy valami nem enyészik el belőlünk. De Wittgenstein elgondolásának keretei között ez nem jelent könnyebbséget, éppen ellenkezőleg, további paradoxonokat generál.

Az anyagi testtől független lélekfogalom beemelése a halálról szóló diskurzusba a már fentebb vázolt logikai platformon egy még súlyosabb paradoxont eredményez, nevezetesen a „halált meg- vagy átélni képes”, *örök lélek* fogalmát. A „halál megélése” azonban logikailag értelmetlen. Wittgenstein viszont ezen is túlmegy: a lélek bármilyenfajta meglétének „feltevés[e] egyáltalán nem nyújtja azt, amit általa mindig elérni kívántak” (Wittgenstein, 1989b: §6.4312). S rögtön ezt követi az „örök lélek” fogalmát érintő, első személyű intellektuális önvallomás kritikai kérdésfelvetése, hogy „[m]egoldódik-e bármiféle rejtély azáltal, hogy örökké életben maradok? Végülis nem éppen annyira rejtélyes-e ez az örök élet, mint a jelenlegi?” (Wittgenstein, 1989b: §6.4312).³ A lélekre történő hivatkozással tehát végső soron csak ugyanazokat az életproblémákat hosszabbítanánk meg egy túlnani világba, amelyek egyébként a mi világunkat is alkotják.

Én, szubjektum

A lélek-fogalom ignorálása mögött Wittgenstein pszichológiaellenessége, személytelen szolipszizmusa⁴ és antiszubjektivizmusa áll. Kategorikusan kijelenti, hogy „a lélek – a szubjektum stb. –, ahogyan a mai felszínes pszichológiában felfogják, képtelenség” (Wittgenstein, 1989b, §5.5421). Itt tehát sem a pszichológiai értelemben vett *én* és a halál-eseményt befoga-

³ E gondolatmenet érdekessége, hogy Wittgenstein az indirekt bizonyítás matematikai módszerével érvel. Nem azt állítja, hogy nincs lélek – feltevése parttalan teológiai vitát generálna –, hanem azt a kérdést teszi fel, hogy egy örökké létező lelki entitás elfogadásának van-e egyáltalán értelme. Az indirekt bizonyítás elve szerint hallgatólagosan elfogadja, hogy van halál utáni élet, túlvilág, stb. De éppen az ellenétes álláspont feltevését követően nyer értelmet az a fenti kérdés, hogy „megoldódik-e bármiféle rejtély?”, „odaát” megoldódnak-e a fizikai törvényszerűségek (Boltzmann), a logika (Russel és Frege) és az élet (Schopenhauer) kérdései?

⁴ A saját én önfeladásában való zártsága, mely nem tesz lehetővé extatikus feloldódást, interperszonális viszonyokat – hétköznapi értelemben a „zárkózottság”-hoz közeli fogalomként értelmezhetnénk.

dó, megélő *szubjektum* sem kaphat szerepet.⁵ E felfogás pikantériája, hogy az Én megítélése nagyban hasonlít a haláléhoz: „[a] szubjektum nem tartozik a világhoz, de ő a világ határa” (Wittgenstein, 1989b: §5.632), pár paragrafussal későbbi megfogalmazásban: „határa, nem pedig része a valóságnak” (Wittgenstein, 1989b: §5.641).

Ezek alapján azt gondolhatnánk, hogy ha az Én nem tudósíthat halálélményéről, a kommunikálhatatlanság mellett a személyes *megélés* szerepe felértékelődik. A fiatal Wittgenstein elgondolásának keretei között azonban nincs lehetőség erre. Gyakran emlegetett, *antiszubjektivismusa* (a szubjektivitás felértékelésének modern jelenségét elvető álláspontja miatt) ugyanis ellenáll a fenomenológiai megtapasztalás gondolatának. A halál státusza így több irányból is radikálisan leértékelődik: 1) magát a halált, mint időbeli létezésünk megszűnését logikai alapon iktatja ki életeseményeink sorából, 2) az időbeliség nyelvi alakzatainak kritikáján keresztül pedig irreleváns paradoxonok forrásának tekinti, s ezzel egyidejűleg, 3) az Én-t sem tekinti a belső megélés legitim alapjának. Nem meglepő a végkövetkeztetése, miszerint „[a] térben és időben való élet rejtélyének megoldása téren és időn *kívül* fekszik” (Wittgenstein, 1989b: §6.4312). Így három alternatíva marad: 1) empirikus keretek között orvosként, pszichológusként, vagy más tudományterület diagnosztikájaként „írjuk le” a halált, vagy 2) irodalmi-mitikus, művészi és vallási keretek között (nyelvi!) hipotéziseket állítunk fel az elmúlásról, vagy pedig 3) levetjük „béklyóinkat” és a megélésre hagyatkozva meghalunk.

Szekularizált halálfelfogás

Mindez azt eredményezi, hogy Wittgenstein állásfoglalása összehangolható a tudományos felfogással. Felmerül azonban a gyanú, hogy nem jelenti-e ez a fajta „kiiktatás” a halál-fenoménnel történő szembesülés szofisztikált megkerülését? Ez a megkerülés persze nem olyan nyers, mint amiről egy helyen Hankiss Elemér „negatív transzcendencia”-ként ír, és a modern fogyasztói világ sajátja, de ettől még felmerülhet a gyanú, hogy a logikai levezetések révén Wittgenstein burkoltan vagy önkéntelenül, de mégis ugyanezt a szemléletet erősíti.⁶

A helyzet azonban ettől jóval árnyaltabb és emögött az elméleti okfejtések és személyes vonatkozások egyaránt szerepet játszhattak.

⁵ Ennek ellenére az Én markánsan jelen van a halállal kapcsolatos állásfoglalásban. Egy 1920-as levélből, amit barátjához, Engelmannhoz címzett, így nyilatkozik: „[t]udom, hogy az öngyilkosság, mindig valami szennyes dolog. Mert bárki, aki már egyszer belefogott a kivitelezésébe, nem akarhatja a saját megsemmisülését, tudva, hogy ez valami váratlan rajtaütés saját védvonalainkon. Semmi sem rosszabb, mint rajtaütésszerűen erőszakot tenni önmagunkon” (Letters, 1967: 32–33 – *saját ford. G.L.E.*).

⁶ Csejtei Dezső a metafizikai és anyagi szükségletek közötti rés kapcsán idézi Marianne Mischke szavait, aki szerint »[a]z emberek többsége ma is úgy él, mintha a halál nem létezne és életünket kizárólag a termelésre és fogyasztásra korlátozzák. A konzumkorszakban ki vannak zárva a metafizikai szükségletek« (Csejtej, 2002: 473).

A családi neurózis szuicid megnyilvánulásait az „önkéntes remeteség” és extravagáns életvitel egészítette ki a fiatal Wittgenstein esetében, mely nem a lelki tényezők konformista elrendőzéséről árulkodik. 1912 szeptemberében Izlandra utazott, majd 1913-ban rövidebb időre Norvégiában telepedett le, egy mélyen a szárazföldre nyúló fjord végén fekvő falu szélén, ahol házat épített magának és nagyobb megszakításokkal később több alkalommal is oda vonult vissza a cambridge-i akadémiai élet elől. Itt mélyedt el az egzisztencialista irányzatot megalapozó Sören Kierkegaard írásaiban, és ekkor fogalmazódott meg benne először a *Tractatus* ötlete is. Apja halála után (1913) – aki a Monarchia egyik leggazdagabb fémipari mágna volt – tetemes örökségéről lemondott, s egyben megbízta ügyvédjét, hogy azt a Monarchia kulturális életének rászoruló tagjai között osszák szét. Az önmaga-keresés és a destrukció vágya együttesen fejeződik ki a katonai szolgálatra történő önkéntes jelentkezésében és abban, hogy veszélyes, frontközeli határvidékre kérte és kapta szolgálati beosztást. Majd újfent a szemlélődés vágyát láthatjuk abban a döntésében, hogy a Monarchia széthullása után, örökségétől megválva egy Bécs melletti bencés apátságában helyezkedett el, mint kertész. Aligha valószínű, hogy ezek a döntések egy – az elmúlással kapcsolatos lelki tényezőket konformista módon negligáló – emberé volnának. Ráadásul Wittgenstein halálról tett megjegyzései olyan (szélsőségesen) individualista jellemzőket mutatnak, melyek a nyelvben kifejeződő, intézményesült formákkal és a kulturális gyakorlattal (például felekezeti állásfoglalással) sem egyeztethetőek össze. Wittgenstein tehát számol az elmúlás jelenségével, de azt a fenti érvek alapján nem tartja tárgyalhatónak a túlvilágba, a lélek öröklétébe, reinkarnációjába vetett hithez hasonló narratívákon keresztül.

Szekularizált állásfoglalás köszön vissza a családi sírhely kialakításában is, melynek tervezésében ő is részt vállalt. Az emlékhely egyébként nem aratott osztatlan sikert nővéreinél, „[l]eghevesebben az építészeti és esztétikai kérdésekben hasonlóképp tájékozott Margaret tiltakozott, és a rá jellemző lendületes stílusban nyilvános illemhelyhez hasonlította az emlékművet” (Prokop, 2013: 99).

A Wittgenstein-család sírhelye a bécsi Zentralfriedhofban⁷

Wittgenstein puritán elképzelésétől eltérően, ők reprezentatív építményt szántak a Monarchia egyik leggazdagabb családjának. A sírhelyen Wittgenstein formaízlésének nyomai világosan felismerhetők: a fedetlen, letisztult ornamentikájú, nyolcszögletű kőépítmény belső oldalán az elhunytak sírtáblái helyezkednek el, középen pedig a záró fedél. A nyitott oldallal szemközt egy ősi, egyenlőszárú kereszt látható. Ám az építészeti koncepcióban áttűnik valami a halál-felfogásából is: a bejárati oldalon nyitott oktagramma szabályos nyolcalakú kialakításának az üzenete, hogy nincs kulcsra zárva, ahogyan az családi kripták esetében lenni szokott, vagyis nincs elzárva az élőkől, de nyilvános jellege ellenére mégis körülhatárol egy intim teret.

⁷ A kép eredeti helye:

https://de.wikipedia.org/wiki/Karl_Wittgenstein#/media/File:Wittgenstein_family_grave,_Vienna.jpg.
(CC-BY-SA 4.0)

A véletlen mintázatai

Korai álláspontjával összhangban áll Wittgenstein 1945 körüli gondolata a halálban való egyedüllétről: „[m]iután valaki meghalt, életét megbékítő fényben látjuk. Mintha valami köd-burok fogná körül s kerekítené le az életét” – írja arra utalva, hogy mindenkor az események koherens egységére, összefüggéseinek megértésére törekszünk, majd a szokottnál is nyersebb stílusban hozzáfűzi: „[á]m az ő számára nem volt az lekerekítve, hanem egyenetlen volt és bevégezetlen. Az ő számára nem volt megbékélés; az ő élete csupasz és nyomorúságos” (Wittgenstein, 1995a: 70).

A nem éppen megnyugtató meglátás összhangban van Wittgenstein kései kritikai pozíciója, amit a „mintázatok konstruálásával”, okozati összefüggések megalkotásával szemben foglal el. Ennek bázisát azon antropológiai felvetés alkotja, hogy az ember a jelenségekben mintázatokat és összefüggéseket keres. E mentális kondíció azonban logikai félreértéseket is generálhat. Saját élményeinkből „szójjuk” élettörténetünk elbeszélését, s az utólagosan kirajzoló mintázatokra „sorseseeményekként” tekintünk. Életünk narratívája magyarázatokból áll, mely minden eseményt rendezettnek és szükségszerűnek szeretne láttatni, noha az események számos olyan alternatívát is magukba foglaltak, amelyek más kimenetelüket is indokolhatták volna. Ebben visszacseng a fiatal filozófus logikai determinizmusa, mely szerint a „szükségszerűség” csak a logika kizárólagos privilégiuma, a világ eseményeiben legfeljebb okozati eseményláncolatok léteznek, melyeket véletlenszerű történések szönek át.

Ez a felfogás egy tragikus példával szemléltethető. Ha például egy emberi kart súlyos lövés ér egy háborúban, és ennek következtében üszkösödésnek indul, akkor a szövetkárosodás oka és az amputáció között nyilvánvaló ok-okozati összefüggés áll fenn. Ez történt Wittgenstein egyetlen életben maradt bátyjával, Paullal, aki ígéretes pianista karrier előtt állt, s a félkezes átiratoknak köszönhetően még fél karral is hírnévre tett szert. De a valószínűség és véletlenszerűség matematikai esélyein túl semmiféle „sorsszerűség” nincs abban, hogy egy ismeretlen orosz katona lövedéke éppen a Monarchia egyik leggazdagabb családjából származó tisztjének a karját roncsolta súlyosan, aki egyben igen tehetséges zongorista is volt.

Wittgenstein a világ eseményeit illetően a véletlenszerűség és az esetlegesség álláspontjára helyezkedik, melyben ugyan halálunknak nincsen célja, de felértékelődik benne az emberi *szabad akarat*. Itt mindaz az értelem és cél, amit tulajdonítunk az egyén halálának, csak saját önző (etikai és fatalista) elvárásainkat tükrözi: a saját halálunkat is egy élet lekerekítéseként szeretnénk látni.

A véletlenszerűségen alapuló események, a századforduló nihilizmusa, anti-esszenzializmus, mindenfajta fundamentum, felsőbb vezérlőelv elvetése, a társadalmi szféra elha-

gyásának szándéka, konzervatív antropológia (vö: Nyíri, 1983: 54) és az elmagányosodás etc. jelen vannak a filozófus gondolkodásában,⁸ de emellett mintha a tragikus sorsú zongorista esete is visszhangozna a *Tractatus* kíméletlen passzusában: [a] világban minden úgy van, ahogyan van, és minden úgy történik, ahogy történik; benne nincs semmiféle érték [...] Ha van érték, melynek értéke van, akkor ennek minden történésen és így léten kívül kell lennie. Mert minden történés véletlenszerű” (Wittgenstein, 1989b: §6.41 – kiemelés tőlem, G.L.).

Wittgenstein gondolatmenetének centrumából a *halál*, az *élet* és az azt megelőző szubjektum is kirekesztődik, helyét egy sokkal általánosabb kérdés, a *létezés* kérdése veszi át, ahogyan fogalmaz: „[n]em az a misztikum, hogy *milyen* a világ, hanem az, hogy *van*” (Wittgenstein, 1989b: §6.44). »Wittgenstein implicit módon, Heideggerhez hasonlóan, a „[m]iért van egyáltalán létező, nem pedig inkább a semmi?” kérdésre keresi a választ. Mindkettőjüket a létezés puszta ténye foglalkoztatta, az, hogy valami van, nem pedig, hogy ami van, az milyen« (Kelen, 2015: 34).

A tragikus életesemények és a logika-filozófia átfedéseinek nyilvánvaló manifesztuma a *Tractatus* hetedik záróparagrafusa, a „hallgatás-imperatívusz”, mely szerint „[a]miről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell” (Wittgenstein, 1989b: §7). E kijelentése elemi tapasztalattal is összhangba hozható, hiszen az elmúlással kapcsolatos élményeket nehezen tudjuk nyelvi keretek között kifejezni, a róla való beszéd könnyen torkollik triviális közhelyekbe. A fiatal Wittgenstein álláspontja szerint a halál esetében diskurzusetikai szempontból a hallgatás az egyetlen elfogadható alternatíva.

IRODALOM

- BEN-PORATH, SIGAL R. (2010): *Tough Choices. Structured Paternalism and the Landscape of Choice*. Princeton, Princeton University Press.
- CSEJTEI Dezső (2002): *Filozófiai metszetek a halálról*. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor.
- ENGELMANN, Paul (1967): *Letters from Ludwig Wittgenstein*. Oxford, Basil Blackwell.
- HAJDUSKA MARIANNA (2012): Krízishelyzet – krízisintervenció és szuicid prevenció. In: Kalmár Sándor – Németh Attila – Rihmer Zoltán (szerk.): *Az öngyilkosság orvosi szemmel*. Budapest, Medicina Kvk, 254-272.

⁸ E helyen nem részletezhetjük az erőszelű apa szerepét a Wittgenstein-fiúk akár öngyilkosság és szökések árán is kivándó függetlenségvágyában, de mindenképpen figyelemre méltó a tekintélyelvű értékeket ellensúlyozó személyes döntéseknek, a választásoknak a szerepe, „melyek bensőségesen kapcsolódnak az identitás személyes kifejeződéséhez, tradíciókhoz és értékek készletéhez, intim és családi viszonyokhoz, [és ily módon] kevésbé használhatóak a formális mechanizmusok alapértelmezett szabályai számára” (Ben-Porath, 2010: 145 – saját ford.).

KELEMEN István (2015): *Nyelv és misztikum. Közelítések a fiatal Wittgenstein filozófiájához.* Debrecen, Dupress.

NYÍRI Kristóf (1983): *Ludwig Wittgenstein.* Budapest, Kossuth Kiadó.

PROKOP, Ursula (2013): Művészet és esztétika a Wittgenstein családban. *Tiszatáj.* 2013. március, p. 95-103.

WAUGH, Alexander (2010): *A Wittgensteinek – Egy békétlen család.* Budapest, Európa Kiadó.

WITTGENSTEIN, Ludwig (1995a): *Észrevételek.* Budapest, Atlantisz Kiadó.

WITTGENSTEIN, Ludwig (1989b): *Logikai-filozófiai értekezés. Tractatus logico-philosophicus.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

WITTGENSTEIN, Ludwig (1998c): *Notebooks 1914–1916.* Blackwell, Oxford.

Gáspár László Ervin

tanár, könyvtáros

Debreceni Egyetem

gaspar.laszlo@arts.unideb.hu | gasparlas@gmail.com